

Vladimir ZIVANČEVIĆ

BEOGRADSKI JEVREJI NA DORČOLU — OD JALIJE DO VIDIN-KAPIJE

BEOGRAD je kroz istoriju često razaran, a naročito od vremena napada sultana Mehmeda Osvajača 1456. godine, kad su ga branili Janko Hunjadi i fratar Ivan Kapištran — rušen je i ponovo građen, vaskrsavajući u svojoj belini kao feniks. Pohađale su ga kuge i razni pomori zajedno sa azijskim hordama, koje nisu donosile ništa sem bolesti i smrti, a sve su odnosile paleći i žareći. Sa njima su pristizali i bežali razni narodi i trgovci. Ali od svih naših gradova, kao jedan od najstarijih, najveća rušenja i paljenja pretrpeo je Beograd koji nema ništa manje zatrpanih slojeva od same drevne Troje.

U početku se živelo po mahalama, u dobrovoljnim getima, dok se kasnije nisu izmešali Srbi, Jevreji, Grci i Cincari, Makedonci, Nemci i Švabe, Rumuni i Bugari, Turci i Jermeni, Italijani i Dubrovčani, Česi i Cigani... Tu se oduvek osećao dah istorije. Dunav koji mirno teče je nemi svedok i mogao bi dugo pričati pored kule Nebojše o Rigj od Fere, o bezbroj okovanih, na kolac nabijenih oko Kalemegdana, sa šančevima i kapijama okićenim glavama, o Despotovim porušenim kulama, crkvi Ružici i Sv. Petki-Petković, nazvanoj po trakijskoj sveti-teljki iz X veka, u kojoj su čuvane mošti Sv. Petke što ih je iz Trnova prenela carica Milica posle kosovskog boja 1389, a koje su Beligradci kao tursko roblje odneli u Istanbul u jesen 1521, pošto je Beligrad osvojio Sulejman Veličanstveni zajedno sa rukom Vasilise Teofane, žene vizantijskog cara Lava, i sve relikvijare Saborne crkve Uspenja Bogorodice i ikone iz inih crkava. Tu su bili grobovi turskih paša ukraj keltskih zidina, rimskog bunara i rimskih spomenika sa sarkofazima, koji još i danas leže zaboravljeni kraj ušća Save u Dunav, odolevajući zubu vremena i nebrizi ljudi.

Palilulska, posebno dorčolska baštenska dvorišta, dul-bašte, bila su prostrana, često s bunarom, okrenuta unutar kuća čuvajući orijentalnu tradiciju. U njima je bilo jorgovana, jasmina i poneko kiselo drvo. Svi su se naokoło poznavali, žene su jedna drugoj poklanjale «pelcere» raznih biljaka, a svakog proleća su sadile raznovrsno cveće sa čudnim imenima: lepi čovek, noćna frajlica, majčina dušica, bela rada, lepa kata, kadifca, mindušica, volovsko oko, pored tipično orijentalnih šeboja, zumbula i karanfila. Osobito je negovan beli i crveni slez radi kašlja, a zdravac, bosiljak i ružmarin za praznične rituale. Kada je kafa pržena, miris se širio nadaleko i svi su dolazili da je piju posedavši ukруг na šamlicama. Ujutru rano budilo nas je tandrkanje mlekadžijskih čezaa, a cela Vidinska ulica je minisala na hmelj i sir,

na tek pečen hleb i penjerlije. Dedu mi je pričao kako su Beograđane zvali Beligradci, a stari Beograđani su oni sa Dorćola, ali iz donje Palilule — Vidinci.

Kad je rat završen 1918, ceo kraj oko Ulice cara Dušana bio je sve do Dunava još u ruševinama i podsećao na tešku odbranu Beograda 1914—1915. Što nisu porušile austrijske granate 1914, to su dokrajčile nemačke bombe 1941, kad je najviše stradao kraj oko Vidin-kapije (danas »Bajlonijeva pijaca«). Novu sinagogu Bet-Izrael u Ulici cara Uroša zapalili su Nemci prilikom povlačenja 1944. Posle četiri godine okupacije, jevrejsko stanovništvo je bilo potpuno uništeno. Tamo gde smo se mi Vidinci nekad igrali i gde sam stanovao u Vidinskoj broj 10, bombe su sve preorale i sve je otišlo u prah i pepeo.

Dorćol i ceo kraj oko njega je često obnavljan od ostataka gradskih ruševina, pa se na novim zgradama mogu videti uzidani priljavo-beli blokovi kamena sa Beligradskog grada. Svojim očima sam 1930. godine gledao kako se ruše ostaci »Pirinčane«, nekadanjeg dvorca kneza Aleksandra Vitenberškog. Ova »Pirinčana« je nastala na ruševinama tog dvorca koji je porušen 1740, kada su Turci ponovo osvojili Beograd. Dvorac se nalazio negde u Dušanovoj ulici, blizu Ulice cara Uroša, a njegovi ostaci nazvani su »Pirinčana« kažu zato što su Turci u njegovim ruševinama držali magaze sa pirinčom, a bilo je i nekoliko čepenaka. Ali je ime verovatno nastalo od turskog naziva »Prinč-hana«, tj. »Prinčeva kuća« od persijsko-arapske reči »han« — kuća. Mi daci Prve gimnazije smo često navraćali u »Pirinčanu«, gde smo posle časova krišom pušili i igrali krajcarice. Sama Mahala je nastala tako što se postepeno širila preko starog turskog groblja gde su bili sahranjeni poginuli Turci za vreme opsade Beograda 1456. i 1521. godine, kad je grad najzad pao. Mahala se prostirala od Jevrejske ulice između ulica Solunske, Cara Uroša i Visokog Stevana, sve do dunavske obale — Jalijske, koja je inače oduvek bila pusta, povremeno nastanjena sirotinjskim čatrljama. Jevrejska ulica je jedna od retkih koja je do danas zadržala svoj stari položaj i pravac iz XVI i XVII veka. Odo taj kraj, od Električne centrale do Dunava i Kalemegdana (Dorćol), bio je nekad orijentalna glavna varoš Beograda u kojoj su se smenjivale turske i jevrejske kuće, ali se izdvajala jevrejska Mahala kao jezgro jevrejskog stanovništva.

Padom Granade (1492), poslednjeg uporišta Mavara, Jevreji su morali napustiti Španiju jer je u njoj vladala svemoćna inkvizicija, sa svojim *auto da fe* osudama na lomači.

Beogradski Sefardi su prvobitno živeli u malom broju na Savi iznad koje su na bregu imali svoje prvo groblje. Doseljavali su se u etapama, obično iza turskih osvajača (Mehmed II Osvajač i pad Srbije 1459), a osobito posle 1521, kad je Beograd osvojio Sulejman Veličanstveni, koji je raselio celokupno stanovništvo i odveo u ropstvo. Da su Jevreji živeli u Beogradu i pre turske invazije, dokaz je nadgrobnii spomenik (nađen u Ulici cara Lazara) Arona Isaka Abrahavnela, sina istaknutog dvorjanina na dvoru kralja Ferdinanda V i Izabele od Kastilje, katoličkih kraljeva koji su osnovali inkviziciju 1480. godine. Verovatno su bežeći našli прибежиште u Beo-

gradu. Jevreji su naseljavali Beograd uglavnom iz dva pravca: sa juga nadiranjem Turaka (Sefardi, osobito iz Soluna) i sa severa posle raznih pogroma (Aškenazi).

Mahala koja se u stvari pružala od same raskrsnice, tj. Dorćola (tur. četiri ćoška), počela je da nestaje, a ime Dorćol se proširilo na samu Mahalu i na ceo kraj oko Dušanove ulice sve do Jalije na Dunavu. Reč Mahala je arapska i označava kvart, dok su je Turci zvali i pogrdno Čivutana, tj. jevrejski kraj (od persijsko-turskog Čefud, Čifut i han — kuća). Ime potiče od Čifuthane, jevrejske velike kružne kuće na dva sprata u kojoj je stanovalo 800 Jevreja. U stvari su bile dve Čifuthane i nalazile su se još 1663. u Mahali blizu Dunava (sefardska), a druga se nalazila nešto dalje i imala je 47 soba u kojima su boravili Aškenazi, iznad Dušanove — Vidinske ulice. Sefardska je imala 103 sobe.

Onaj pravi prošireni jevrejski Dorćol bio je miran i ravan kraj, lepo ušoren, sa parternim kućama i prostirao se oko Dušanove ulice, Malog Kalemegdana, sve do Vidinske i Dunavske ulice. Nastao je nešto kasnije, izdvajajući se iz tipično orijentalne mahale i podsećao na kakvu ušorenu prečamsku varoš. Jevreji se sele u Dunavsku mahalul uglavnom u XVI veku, nakon osnivanja turske čaršije, ispod Malog Kalemegdana jer im je tu ambijent više odgovarao nego u rajetinskom (arap. raja, obespravljen podanik) i đaurskom (pers. nevernik, nemusliman) delu stare varoši na Savamali, koja je inače bila opljačkana, popaljena i ostala nenaseljena pošto je celokupno stanovništvo odvedeno u roblje.

Davno sam želeo da se odužim tom pitoresknom kraju koji je dugo zadržao orijentalni duh koji postepeno iščezava posle prvog svetskog rata. Njegovo jevrejsko stanovništvo preseljava se u gornje delove grada, na padinu ispod Kapetan-Mišinog zdanja i oko Batal-džamije i Zereka. Zato hoću da opišem taj kraj dok još nije sasvim kasno, tu mrtvu Mahalu, izumrlu onako kao što su pre i posle nje imale istu sudbinu sve ulice mrtvih Jevreja, sve jevrejske mrtve ulice, bezbroj puta uništavane kroz istoriju, od vavilonskog ropstva pod Nabukodonosorom, posle razorenja Solomonovog hrama, do rimskog razaranja Jerusalima, sve do Varšavskog geta. Ispričaću ponešto o toj Mahali sa ćepencima, ĥamamima, kapidžicima, avlijama i baštama.

U Mahali su živeli beogradski Sefardi (od hebrejske reči Sfarad — Španija), zvani još i »turski Jevreji«, inače poreklom iz Španije. Oni su doneli svoje stare običaje prožete mavarskom i španskom kulturom i običajima, nadasve čuvajući svoje jevrejske rituale i veru. Oni su se u Mahali osećali kao kod kuće u Mavarskoj Španiji odakle su proterani u arapske kalifate i po Turskom Carstvu. Dok su Turci držali Beograd, okolo je bilo mnogo džamlija (više od 50), musala, turbeta, tekija, bezistana, karavan-saraja, moristana (bolnica), imareta (javni menzi), šedrvana, česmi i sebilja (vodopoja za konje), medresa i mehtebe, bezbroj hanova koje su držali i Jevreji (Davičov ĥan, Jeniĥan) i Turci. Bilo je dosta amama i još više magaza za es-pap i daira — združenih magaza — bezbroj dućana.

Posle više od 40 godina, prilikom mojih čestih putovanja po starim španskim gradovima Kordobi, Valensiji, Toledu, Granadi i Sevilji, šetajući kroz stare četvrti

imao sam nostalgično osećanje koje je izviralo iz dubine zapretane mladosti i podsećalo me na nešto blisko. To sam osetio koračajući između ovih španskih baštica sa hladnim kamenim bunarima, punim cvetnih žbunova, cveća i ćilima, dok se okolo širio miris jasmína, šeboja, turskog top-karanfila, rezede, geranije, ljiljana, jorgovana. . . Šan-dud je skrivao male service i razne bube. Po zidovima su se pentrale loze čardaklije (osmanluk), ruže puzavice i mahovina. Šetajući pored ovih *patio* kroz stare vrtove Kordobe, sa čijih je zidova i prozora visito bezbroj saksija punih cveća, na trenutak sam se preselio u dorčolsku Mahalu kraj Dunava, dok je Gvadalkivir, protičući kroz Sevilju i Kordobu, to još više dočaravao. Naravno, sve je u Mahali bilo siromašnije nego u ovim mavarskim ili jevrejskim *patio*, sa mnogo oskudnijom vegetacijom od one koja je gajena po ruinama napuštene Medine Azahara, nedaleko od Kordobe, ili u njenoj ulici Cardenal Herrero. Taj osećaj me je svuda pratio i u Sevilji dok sam prolazio ulicom Juderia (Huderia — Jevrejska ulica), u kvartu Santa Cruz, koja se takođe zvala Jevrejska mahala (Barrio de Santa Cruz), sa divnim vrtom Murillo. I u toj ulici osećao se onaj poznat težak miris jasmína kao u našoj Mahali. Da je Mahala bila kutak Španije vidi se iz priča Halma Daviča »Jedne večeri na Jaliji«, po kojoj su stari Jevreji leti šetali i meditirali pokraj hladnog Dunava. On u priči govori o susretu sa pesnikom Vojislavom Iličem: obuzet stvaralaštvom, pesnik dolazi da vidi »svoju Španiju«, tj. Mahalu, da bi doživeo portugalsko-špansku atmosferu. Posle nekoliko dana, Vojislav šalje Haimu prepis svog speva »Kamoens« koji je nastao posle njegove posete »Španiji«.

U Beogradu je pored Sefardske opštine postojala mnogo manja Aškenaska opština, opština »nemačkih Jevreja«. Oni se međusobno nisu uvek slagali pošto su stigli iz potpuno različitih kulturno-istorijskih sredina: orijentalne i severnoevropske (Nemačke). Čak su imali i zasebna groblja. U početku se nisu međusobno ženili, ali je ta podvojenost nestala posle prvog svetskog rata. Kod Sefarada se naročito odražavala klasna podela koju su iskazivali svojim ladno-jezikom. Tako su u Mahali stanovali uglavnom siromašniji Jevreji, a to je bilo »doše«, *los de abajo*, dok su bogatiji stanovali »gore«, *los de arriba*, tj. iza Mahale, iznad Dušanove ulice, nekada glavne Vidinske ulice. Najsiromašniji su bili stisnuti na Jaliji pored Dunava.

U Mahali su živeli *telali*, *samsari* (kožari), *ajori* (preprodavci), *đumrukčije* (carinski posrednici), *burekdžije* koje su prodavale sefardske specijalitete: *burikitas* (vrsta penjerlija), *bojus burmuelos* (kolači od macota), *frižaldas* (vrsta mekika), *kizadas i pane d' españa* (patispanj), tu su starinari uzvikivali koju robu kupuju, a koju prodaju, »švrljali« razni *rinčiperosi* (badavadžije), vrzmajući se zajedno sa amalima i decom, nudeći razne usluge na orijentalan način. Kasnije se sva ta gužva preselila na drvare, u alaske čamce i kod »Jevrejske kasine« koja je radila još i 1930. godine i u kojoj smo mi daci igrali bilijar. Mahalu su često plavile prolećne vode, a mi smo se na Jaliji kupali po rupčagama od granata, naročito u maju kad otopli, uz beskrajno kreketaње žaba.

Okolo stare Vidinske ulice koja se prostirala od Vidin-kapije do Kalemegdana odvajale su se levo i desno ulice nazvane po svojim žiteljima: Grčka, Arnautska, Jev-

rejska, Dubrovačka, Kotorska, Apotekarska (nastanjena Cincarima), Kafa-ulica, što sve govori o šarenilu naroda koji se tu sakupio sa celog Balkana.

Leto smo provodili kraj Jalije, prelazeći preko Dunava, a zimi sam odlazio kod mojih drugova Jevreja. Ići zimi kroz Mahalu bilo je katkad mučno i neprijatno. Bila je neosvetljena, gde-gde je tinjao tek poneki fenjer i muvali se psi lutilice. Ulice krivudave, tesne, sa turskom kaldrmom i jendecima. Naherene bondručare sa niskim krovovima od čeramide, ili kuće talpare oplepljene blatom. Po krovovima uvele čuvarkuće, bez puzavica i ladoleža, koje su pokrivale sirotinju i golotinju kuća. Bašte napuštene, svuda blato, nema one letnje tišine uz zujanje insekata, bumbara i pčela, kad komarci zuzuckaju stvarajući nezaboravnu simfoniju večeri. Ne guši nas miris peonije, solunskog božura, i drugog cveća koje zamamno miriše posle letnje kiše i meša se sa mirisom pržene kafe, pecivom i leblebijama. Svuda se širi samo vonj mokrih jagnjećih i jarećih koža iz kuća u kojima žive samsari. Jedino košava cvili i fijuče. Iz poneke kuće jedva čujno dopire elegična, nazalno otegnuta romansa iz daleke Španije.

Izgradnjom Električne centrale pred prvi svetski rat, i Mahala je bila nešto bolje osvetljena, a turska kaldrma popravljena. Međutim, sve okolne ulice su promenile imena i jedino su Dunavska i Jevrejska ulica do danas zadržale nazive iz 1789, dok je Vidinska prepolovljena i njen deo do Kalemegdana dobio je ime Ulica cara Dušana.

U dunavskoj Mahali osećala se Španija ne samo zbog bašti, pesama i dnevnog života nego i po izvesnim običajima koje naši Sefardi nisu nikad zaboravili. To se najbolje videlo kad su priređivana čuvena posela, *tajfe*, za vreme svadbi ili praznika (Purim, Bar Micva). Tu se veselilo i igralo, i do kasno u noć su odjekivale španske romanse pevane uz talambase i daire, zvane *pandero*. Ritualno kupanje mlade pre svadbe obavljano je u amamu, takođe uz pesmu i pandero. Proiećni praznik *Pesah* (Pasha) osećao se svuda po užurbanosti domaćica, dok su ritualno čistile kuću i išle po pekarama, koje su obično držali Makedonci, a bozu su prodavali pravoslavni Arnauti Goge u kitnjastim dugumima (dudum) od mesinga. Okolo je sve mirisalo na pashalni hleb *bojus* i *macot* (kao sećanje na egzodus iz Egipta).

Zimi je bio najveseliji praznik *Purim*. Bilo je toliko bučno od talambasa i graje da se sve orilo, kao da su hteli da prenesu duh španske *fieste*, sa maskama, igrama i romansama. Na Purim su dolazili mnogi Srbi, spuštajući se u Mahalu na prvi pucaj prangije, osobito deca koja bi se zabavljala gledajući razne scene maskiranih igrača iz jevrejske ili srpske istorije (boj Kraljevića Marka sa Musom Kesedžijom). Omiļjena je bila vrsta pantomime o Esteri, Mordehaju i persijskom caru Ahašverosu (*Kserksu*) koji se zaljubio u robinju Esteru iz Jerusalima i učinio je persijskom caricom koja je spasla svoj narod.

U avgustu 1914, na Beograd je palo 3.000 austrijskih granata. Za vreme herojske odbrane majora Gavrilovića, uz smenjivanje bombaških napada i kontranapada, koji su bili najžešći upravo na Jaliji i oko kule Nebojše, Mahala je gotovo potpuno razoro-

rena. Ono što je ostalo, to je izgorelo u požaru. Posle rata bilo je nešto sirotinje zaostale u obnovljenim potleušicama. Ostali su se iselili iznad Dušanove ulice, u centar, a sitni trgovci i telali oko Batal-džamije (kod Narodne skupštine) i dalje, duž bivše Ulice kralja Aleksandra (sada Bulevar revolucije).

Nema više praznika Purim, maskiranih igrača, ne čuju se prangije i španske romanse kao nekad. Retko odjekne poneka pesma uz pandero. Ne čuje se više tužno čitanje *Eha*, »plača Jeremijinog«, na dan žalosti koji se održava više od dve hiljade godina kao sećanje na razorenje Solomonovog hrama u Jerusalima, slično Vidovdanu kod Srba. Razorenje Jerusalima imalo je za posledicu drugu veliku dijasporu posle Nabukodonosorovog zauzeća Jerusalima. Ovo je nadahnulo proroka Jeremiju. Praznovano je početkom jula kao praznik Tišabeav.

Tradicionalna zatvorenost Jevreja, čiji uzrok treba tražiti i u njihovom životu po getima, često je smetala široj komunikaciji sa ostalim žiteljima, tako da je njihov kulturni uticaj bio mali. Ipak su se javljale pojave mešanja jezika kod bilingvalnih osoba — Jevreja. Tako se moglo čuti kod mladih generacija Sefarada koji su često mešali judeo-španski i srpski jezik. Stankijević navodi za to lep primer. Na pitanje »Znaš li španski?« odgovara: »Kako da ne. Evo: *čitandu las novinas si bistrea l'um*«. S druge strane, mi Dorčolci i Palilulci smo u svoj argo unosili neke jevrejske reči. Tako od reči »nekev« koja označava ženu nastala je reč »keva« koja kod nas označava majku, ali i ženu ili devojkicu. Od Sefarada smo primili i reč »patišpanj« koji su doneli iz Španije kao »pane d'España« (španski kolač).

Već posle prvog svetskog rata iščezao je sefardski govor *ladino* i njim su govorile samo neke jevrejske porodice u kući, ali su sačuvane poslovice i naročito špansko-jevrejske pesme *romances* koje su se često čule iza zaklonjenih zidova na Dorčolu, osobito po Mahali.

Za vreme dugih zimskih večeri, dok je napolju duvala košava, mladići i devojke su najviše voleli da pevaju romanse pune nostalgije za Palestinom i Španijom, pesme kojima je iskazivana vekovna tuga, a često su bile inspirisane i Biblijom. One su prenošene sa kolena na koleno. Uz gitaru su pevane i ljubavne romanse, ispevane u duhu španske tradicije, zatim pesme sa sadržinom iz jevrejskog života. U zatvorenom porodičnom krugu pevane su i romanse o borbi između Arapa i Španaca, a bile su poreklom iz XV i XVI veka, tzv. *romances moriscos*, tačnije *judeo-español* romanse.

Mananita era manana,
al tiempo que albordeaba,
gran fiesta hacer los moros
en la bella Granada.

(Ujutru bila je zora,
u vreme kada su priredili,
veliku svetkovinu Mavri
u lepoj Granadi.)

Tridesetih godina je moj stari drug Radivoje Nikolić Španac, koji je stanovao kod Gizele Hazan u Dubrovačkoj ulici na Dorčolu, slušao od tije Gizele kako peva starinske romanse naučene od svoje bake i jednog starog »kansoniera« donetog još iz Španije i Soluna. Dogodilo se tako da su u Španiji bile zaboravljene stare romanse dok su i dalje živele među Sefardima na Orijentu, Balkanu i u beogradskoj Mahali!

Za vreme praznika Pesah, ja sam kod očevih kumova jeo »mace«, iako su mi neki »građani« savetovali da ih kao hrišćanin ne jedem jer je Jevrejin Juda izdao Hrista. U Palluli i na Dorčolu je oduvek postojalo međusobno poštovanje između Srba i pripadnika ostalih nacija. Kada je 1925. umro venčani kum moga oca Julius Rahmilović Rahmiel ispratio ga je ceo kraj, sve do Jevrejskog groblja u Dalmatinskoj ulici. U pogrebnoj povorci bio je čak i jedan pravoslavni pop. Tom prilikom sam video nešto nesvakidanje: ldući za kovčegom, pokojnikova žena Rahela je zapevala neku pesmu čije sam reči upamtio: »Je l'ti žao što se rastajemo, Rahmiele!« Majka mi je objasnila da je jevrejskim ženama zabranjeno da plaču i nariču nad pokojnikom jer je smrt prolazna. Kad sam neke hebrejste upitao za objašnjenje izjavili su da takav ritual kod Jevreja ne postoji!

Arapske kalife i turski sultani bili su blagonakloni prema Jevrejima pošto se bez njih nije mogla zamisliti trgovačka, novčana i robna transakcija. Oni su imali svoje trgovačke punktove, razvijenu mrežu i svoje karavane od Orijenta do Zapada i na Balkanu. Njihov interes je bio vezan najpre za Mavare (Berbero-Arape), zatim za Turke, a u gradovima su bili izjednačeni sa Turcima erlijama. Otuda njihova privrženost Turcima za vreme prvog srpskog ustanka. Turci su im obezbeđivali nesmetanu trgovinu, što je bilo u obostranom interesu, dok su Srbe smatrali hajducima. Stoga je srpski Praviteljstvujušči sovjet pisao: »... kako su Jevreji u svemu Turke pomagali«. Zauzećem Beograda, Jevreji su napustili grad zajedno sa Turcima, ali su se dolaskom aškenaških Jevreja iz Zemuna vraćali postepeno i odbegli Sefardi, te zajedno snabdevali srpsku ustaničku vojsku.

Nasuprot tome, u katoličkim zemljama, osobito u Španiji i Italiji, nisu bili blagonakloni prema Jevrejima. U Rimu su bili obavezni da žive u getu, da nose obojeno parče čohu i da se uveče ne pojavljuju izvan svog geta. To nam u svojim vestima o raznim događajima u Evropi saopštava Stefan Novakovič 1793. U Rimu je papa izdao okružno pismo-naredbu 16. januara 1793. godine: »Radi Židova takva je naredba izašla, da se oni nigde ne pokažu bez parčeta farbovate čohu, koja je im nositi propisana, samo u čifutskoj varoši da žive i u večeer nikuda da ne hode« (Stefan Novakovič. »Slovenoserbskija vedmosti«, u Vieni 1793, str. 40).

Sam knez Miloš bio je prema Jevrejima tolerantan i nazivao ih »starovercima«. Kao dobar trgovac okružio se Jevrejima: bio je u prisnom prijateljstvu sa Haimom ben Davidom, koga je nazivao »Davičom«, svojim savetnikom u poslovima, koji je nabavljao i oružje za srpsku vojsku. Priča se kako je David jednom prilikom spasio Milošu život. Miloš je imao i svog dvorskog sarafa Merkada Pintu. Privilegije koje su uživali za vreme Miloša, kasnije su im oduzete, ali je Berlinskim kongresom (1878) priznata ravnopravnost svim balkanskim Jevrejima. Tek Ustavom

iz 1858. godine stiču u Srbiji sva građanska prava, a jevrejska verska zajednica postaje autonomna i ravnopravna sa ostalim veroispovestima. Od tog vremena, Jevreji učestvuju u političkom i kulturnom životu zemlje. Za vreme ratova za oslobođenje i ujedinjenje, mnogi Jevreji se bore rame uz rame sa srpskim ratnicima. Neki odlaze u diplomatsku službu, u kojoj čine usluge srpskoj naciji. Tako je dr David Albala, učesnik balkanskih ratova i prvog svetskog rata, kao kapetan prešao Albaniju, a kao delegat srpske vlade u SAD bavio se diplomatskom aktivnošću. Na njegovu inicijativu je srpska vlada odmah iza engleske priznala pravo jevrejskom narodu na svoju domovinu.

U teškim vremenima po Srbiju, Jevreji su delili njenu sudbinu, pošteno vraćajući svoj patriotski dug Srbiji zbog njene tolerantnosti koju su uživali. Među Jevrejima je bilo oficira, narodnih poslanika, privrednika i visokih službenika. Ovu tolerantnost Srba istakla je pre nekoliko godina Paulina Albala, govoreći o svom mužu dru Davidu Albali: »Naša beogradska sredina, svojom divnom toplinom i tolerancijom nije pravila razlike između pripadnika raznih vera... Svakako bi uspavala osećanje uvređenog i poniženog nacionalnog ponosa i osvetničkog revolta, koje je buktalo kod Jevreja nastanjenih u drugim manje tolerantnim sredinama«.

Usled adaptacije na sredinu i simpatije prema Srbima, nikako zbog pritiska, bilo je dosta »posrbljenih« Jevreja i oni su rado u službenim dokumentima navodili da su »Srbi Mojsijeve vere«, kao Neti Leonović, Bukić Pijade, Avram Lević, Marko Demajorović, Solomon Mošić, Isak Josipović, i drugi. Međutim, ovi Jevreji osobito Sefardi, nisu se posrbili jer u njihovoj opštini nije bilo asimilatora. Asimilacija je uzela maha za vreme Austro-Ugarske Monarhije na teritoriji Hrvatske i Vojvodine.

Moj otac se družio sa Uzijelom, bratom Moše Pijade, i oni su svi govorili kako su Srbi Mojsijeve vere, a isto tako i otac Oskara Daviča.

U XIX veku se kao narodni poslanici ističu Edia Buli, a osobito ugledni privrednik i narodni poslanik Avram Ozerović, kao i David Buli. U Beogradu je 1903. Izabran Bencion Buli za narodnog poslanika, što je bio prvi slučaj u parlamentarnoj istoriji Srbije. Od Jevreja patriota ističe se i Haim S. Davičo, unuk Ben Daviča, poznati pisac sa Jajlje koji je kao srpski konzul u Minhenu (1902—1913) materijalno pomagao naše studente, osobito one sa Umetničke škole. Slede narodni poslanik Šemaja de Majo, dr Fridrih Pops, zamenik predsednika Beogradske opštine, profesor hirurgije dr Leon Koen, učesnik u ratovima Srbije i pisac *Istorije srpskog vojnog saniteta*, kao i dr Bukić Pijade (umro u logoru na Banjici) i drugi. Iz »Spomenice poginulih i umrlih srpskih Jevreja u balkanskom i svetskom ratu 1912 do 1918« vidi se koliki je broj Jevreja ostavio kosti u Makedoniji, pod Jedrenom i po ostalim bojištima. Kao oficiri pod Jedrenom borili su se David i Moše Amar, dok je žena-borac Natalija Munk bila odlikovana. Dorčolac iz Mahale, timarski radnik Moša Kalderon, inače vešt u penjanju po krovovima, prvi je u jurišu izneo srpsku zastavu uspuzavši se na bedem grada Jedrena i pao pokošen turskim plutunom. Takvih primera bilo je mnogo. Obavešten o duhu tolerancije u Srbiji, iz

Peći je usled »arnautskog pritiska« pobjegao Moše Judić, trgovac i učesnik balkanskih ratova za oslobođenje od turskog jarma. Treba istaći da austrougarski okupator za vreme prvog svetskog rata nije u okupiranoj Beogradu mogao naći saradnike ni među glavnim Jevrejima.

Mnogovekovna gorka iskustva Jevreja — dijaspora, inkvizicija, antisemitizam uopšte — ostavili su tragove u njihovom ponašanju. Kao da su stalno živeli u neakvom strahu, što me je često vredalo, pa smo trpeli od osećanja krivice: ako se moj bližnji ne oseća slobodan, ni ja se ne osećam slobodnim. Otuda je porodični život Jevreja, osobito Sefarada u Mahali, do prvog svetskog rata bio često zatvoren, gotovo skriven, delimično i zbog arapsko-španskog načina života, sefardske tradicije: devojkama i ženama nije bilo dozvoljeno kretanje van porodičnog kruga, pa su izlazile samo uz pratnju. Jevreji su u ponašanju bili uzdržljivi i skromni. Mada iz bogate kuće, mnogi su se i pored toga isticali skromnošću. U našoj Prvoj gimnaziji, zvanj »Dorčolska«, pored đaka različitih nacija isticali su se skromnošću i vrednošću Mirko Davičo, Joža Baruh, Žarko Kapon, Vajs, braća Levi, braća Amar, Melamed, pored Grka Pandelaskisa i braće Leona i Đorđa Sakelaridesa, Jermenina Djordjorijana i drugih. Ne mogu a da opet ne spomenem skromnog, uzdržanog i gospodstvenog Didu de Maja koji je u sebi nosio snage otpora i hrabru postojanost revolucionara.

Pored čaršijskih priča kako su svi Jevreji bogati poznavao sam dosta siromašnih Jevreja, one telale sa Jovanovo pijace koji su često budzašto prodavali espap ponedeljkom da ih preko cele nedelje ne bi terao »baksuz«, ili one na Fišekliji koji svakog dana jednu prazan pilav, dežurajući ispred čepenka. Od tih sitnih sirotinjskih prodavaca poznat je bio Moša Cević, zvanj Moša »Kikiriki«, noćni prodavac badema i kikirikija po kafanama. Uvek veseo, optimist u svojoj sirotinji, a hrabar kao i svi ljudi koji na kaldrmj zarađuju svoj hleb nasušni. Snalažljiv. Jedina konkurencija bio mu je Mika Koen, zvanj Moša »Bademdžija«.

Jednog letnjeg dana 1941. stajao sam kod »Londona« dok se prema nama pod nemačkom stražom kretala radna kolona Jevreja sastavljena od staraca i omladine, svi sa velikom žutom Davidovom zvezdom oko ruke. Građani čutke i sumorno gledaju, poneko gunda. Pogledam, a blizu mene stoji Mika Koen. Kolona prođe i ja mu kažem: »Mošo, ti si lud, zar ne vidiš po zidovima nemačka saopštenja »Beckentmachung« na kojima jasno piše da ko se uhvati neprijavljen i bez žute zvezde — biće streljan na licu mesta!« Moša me gleda i kaže mirno: »Ko im ... mater!« Savetujem mu da beži što pre u šumu. Godine 1945. srećo sam ga u Knez-Mihailovoj ulici, vratio se iz Italije. Posle kratkog vremena vraća se opet u Italiju.

Nisu svi bili kao Moša »Kikiriki«, »individualista« kako smo ga zvali, jer nije hteo stupiti ni u kakvu organizaciju, pa ni u SKOJ. U SKOJ-u su bili mnogi Jevreji sa Dorčola, a Partija je regrutovala skojevce iz porodica siromašnih Jevreja i onih čiji su očevi učestvovali u ratovima Srbije za oslobođenje od turske i austrougarske okupacije. Većina omladinaca je prošla kroz školu levičarskog pokreta cionističke omladine Hašomer-hacair (Mladi čuvar) u kojoj su delovali komunisti i upoznivali omladinca sa klasičima marksizma.

Mi Dorćolci smo posle 1929. godine počeli da se okupljamo u Jevrejskom domu u Ulici kralja Petra I (danas Sedmi jul), jer je Dom bio tek otvoren. Pre toga su priredbe održavane u prostorijama »Oneg šabata« u Jevrejskoj ulici broj 16, ali tada naša generacija nije još bila stasala. U Dom smo dolazili na igranke i da bismo se našli sa drugovima. Dolazili smo i na predavanja koja su bila na visokom nivou, jer su ih držali naučnici svetskog glasa kao što su dr Mihailo Petrović Alas, dr Milutin Milanković, dr Brana Petronijević, dr Nikola Vulić, dr Ivan Đaja, dr Vladimir Petković, dr Jovan Đorđević, dr Vladimir Čorović, dr Hugo Klajn, dr Velimir Bajkić, dr Ksenija Atanasijević, dr Paulina Albala — da spomenem samo najpoznatije. Ja sam dolazio sa Đorđem Jovanovićem »Jarcem« i Jožom Baruhom, a tu su uvek bile i Beška i Pirika Bembara, Dida de Majo, Oskar Davičo i ostali.

Uoči samog rata, za vreme vlade Cvetković-Maček, počeli su pritisci i smetnje oko izdavanja dozvola za predavanja. Za vreme okupacije 1941. godine, u *Opštinskim novinama* su oštro napadnuti i predavači i Srbi slušaoci.

U vreme kad je nacistička opasnost zapretila ne samo Evropi nego i celom svetu, beogradski Jevreji, fizički ugroženi a politički svesni, bili su veoma aktivni pod parolom »Branimo zemlju!« Spomenuću uglavnom svoje drugove koji su učestvovali u svim akcijama i otporima. Nekih se ne mogu setiti, iako je poznato da se veliki broj Jevreja nalazio u NOB-u, a da je samo u građanskom ratu u Španiji učestvovalo oko 70 Jevreja.

Spomenuću, dakle, pre svih porodicu Buline i Elijasa (Ilije) Baruha. Sve do 1941. godine, neko od sestara i braće Baruh je bio ili u zatvoru, ili na robiji, ili u logorima (Višegrad, Bičea). Isa je prvi poginuo 1941, a zatim su u Jajincima streljani Rašela i njen muž Laza Simić. Braću Simić, Iliju (poginuo kao kapetan republikanske vojske u Španiji), Lazu i Acu (poginuo kao borac Ozrenskog partizanskog odreda 1943) upoznao sam kao beskompromisne borce i izvrsne poznavaoce klasika marksizma, ali česta hapšenja i robovanja nisu im dala mogućnosti da to i pokažu. Laza, drug Pavla Pava, primio me je kao gimnazijalca u grupu statista Narodnog pozorišta u Beogradu, gde smo mi đaci i studenti dolazili do honorara za letovanje. Imao je običaj da nas vodi na Mali Kalemegdan i satima priča o *Anti-Dringu* i *Državi i revoluciji*. Laza i Aca su bili odomaćeni u Narodnom pozorištu u kome je njihova majka bila garderoberka.

Posle ovog strašnog rata, mi stalno pričamo o smrti, ruševinama, logorima i raznim nevoljama, ali treba pomenuti predivne dorćolske letnje večeri i šetnje Dunavom, kada se dugo u noći sedelo ispred cvetnih kafanica, gde se uz gitaru pevalo i šalilo, a na dunavskom pesku se dugo sa devojkama gledalo u vrbake posute mesečinom. Posle ponoći krstarili smo Mahalom i Dorćolom pevajući sere-nade poznatim i nepoznatim devojkama. Međutim, naišli su tmurni dani posle Hitlerovog dolaska na vlast, a naročito posle »anšlusa«. Leti smo se i dalje kupali na kupatilu »Dijana« ispod »Mon plezira« na samoj Jaliji, gde su se obično kupali Jevreji sa Dorćola. Naša grupa, koju su sačinjavali Đorđe Jovanović Jarac, Dida de Majo, Bora i Joži Baruh, Jovan Popović i ja, imala je svoje čamce kojima smo se

obično prevozili preko. Tamo smo brali kupine, sunčali se na pustom pesku, te vodili filozofske i političke razgovore jer nas tu nije niko ometao. To je počelo pre Đorđevog odlaska na trogodišnju robiju, da bismo ove naše pohode sa »dunavskom flotilom« nastavili 1936. godine, kad se Đorđe vratio sa izdržavanja kazne iz Mitrovice, ali sa većom oprežnošću. Nastojali smo da se što pre prebacimo na »Kefaloniju«, gde smo dugo vodili političke razgovore o nastaloj situaciji, jer je policija sve žešće nastupala. Jovan Popović je govorio o literaturi i o »Noli-tovoje« angažovanoj izdavačkoj delatnosti, dok su Đorđe i Joži razmatrali idejna i teorijska pitanja budući da su obojica studirala tzv. »čistu filozofiju«. Jožu i mene je Đorđe već 1931. stalno vodio na Filozofski fakultet da slušamo predavanja, pa je i Jožija nagovorio da se upiše na istu grupu. Od tada smo Jožija prozvali Baruh de Spinoza i pricali mu ekskomunikaciju iz sinagoge zbog komunizma i ateizma, kao što se već desilo filozofu Spinozi. Ovu našu grupu sa čamcima nazivali smo i »crvena dunavska flotila«, a njenu posadu »natur-filozofii«, rugajući se natur-filozofima i našoj družini jer smo stalno raspravljali o Hegelu, Marksu, Prudonu. Klatvom agnosticizmu, antagonističkim klasama i još koječemu, i to onako golišavi na pesku, berući kisele kupine poput divljaka.

I Oskar Davičo se često »muvao« po Mahali i Jaliji, tamo gde je stari Haim Davičo stanovao i šetao se obalom (kaže da mu je Haim bio stric). Ali dok je stari Haim otišao u srpsku diplomatsku službu (konzul u Minhenu), dotle je Oskar izazvao veliki gnev svojih profesora sa »romanske grupe svojim »kočijaškim stilom«. Svi smo se mi kao daci vrmali po Jaliji, gde su bili stacionirani kočijaši koji su čekali muštenije kraj šlepova na Dunavu. U blizini se nalazila kafana »Kod zlatnog šarana«, sva čadava i puna dima, u koju su često navraćali alasi, obalski radnici šale. Tu je Oskar obogatio svoj jezik sočnim izrazima, kalamburima i argo-terminima, sto dolazilo do tuđe, ali svi su se klonili čuvenih »kandžijaša« sa kojima nije bilo i kočijaši, nazivani »kandžijaši« zato što su stalno nosili velike kandžije. Tu je često mu je sve koristilo u nadrealističkoj poeziji i književnosti uopšte. Oskar kao revolucionar, večiti pobunjenik i pesnik, rado je lansirao jezik ovih ljudi sa naše Jalije, pa otuda ogorčenje poznatog prof. Miodraga Ibrovca i prezir prema Oskarovoj prozi i poeziji.

Joži, naš drug iz Prve muške, filozof, bio je komesar Račanskog partizanskog odreda. Ranjen, umro je u oktobru 1941. i sahranjen pored brata Ise, komesara Crnogorske čete Užičkog partizanskog odreda, koji je takođe poginuo 1941. Bora je bio komesar Kosmajskog, pa Valjevskog partizanskog odreda 1941, zatim u Agitpropu Vrhovnog štaba u Užicu. Zarobljen je 1942. na Suvoboru i streljan u Jajincima u avgustu 1942. Šela Baruh i sestra Bela streljane su na Banjici 1941—1943. Beli je bilo 18 godina. Ostala je samo Sonja i živela u ilegalnosti do 1944, kad se uključila u NOV. Borinu suprugu Elviru Žilija sreo sam 1945. u Radio-stanici Beograd, gde mi je pokazala njihovog sina koji mi se predstavio na francuskom: »Je suis Jean-Clod Baruh.« Imao je devet godina. Mislim da se Princ Eugen Savojski neće ljutiti što smo njegovu ulicu »prekrstili« u Ulicu braće Baruh ako znamo da su i Turci porušili njegov dvorac i »prekrstili« ga u »Pirinčanu«.

Ovde ne mogu zaobići Solomona-Monija de Bulija, sina beogradskog bankara, nekada avangardnog pobunjenika u literaturi, pionira moderne poezije u nas. Pripa-

dao je grupi zenitista, boemskom kružoku u »Moskvi«, zatim nadrealističkoj grupi u kafetu »Cyrano« na pariškom Monmartru, koju je predvodio Breton. Klod Serne (Claude Sernet) i Moni de Buli su raskinuli sa Bretonom i osnovali novu grupu »Diskontinuité«. Moni je nesebično pomagao pesnicima i književnicima da štampaju svoja dela. U Parizu je bio kralj buvlje pijace, a u Beogradu omiljena ličnost boemije iz onih, kako kaže, ludo-mudrih vremena. Nonkonformist, odrekao se privilegija, bogatstva i slave.

Od žena Jevrejki, pored Šele Baruh, sekretara partijske organizacije na Senjaku (u kojoj su bile Gina Radivojević, Jelena Popović i Aša Bijelić, ćerka slikara Jovana Bijelića), pomenuću i Bešku (osuđenu na dve godine zatvora) i njenu sestru Piriku Bambasa, Magdu Bošković, Miru Mandil, Ružu Poljokan, koje su sve oslim Pirike pale 1941. u ruke Gestapoa. Estreja Ovadija, izvesno vreme radnica na Dorćolu, inače iz Makedonije, poginula je 1944. kao komesar bataljona Sedme makedonske brigade, proglašena za Narodnog heroja.

Osvrnemo li se na prošlost beogradskih Jevreja možemo videti kako se već posle prvog svetskog rata postepeno gube ne samo verski običaji nego i folklorni život, osobito Sefarada iz Mahale i šire, sa celog Dorćola. Na kraju je između rata iščezla i sama Mahala, dok je stari Dorćol gotovo sav porušen, a njegovi žitelji bezmalo svi stradali kao žrtve nacističkog genocida. Danas prisustvuemo pretvaranju čitavog kraja u novo naselje, sa očevitim paradoksom. Nekad najsiromašnije naselje kraj Dunava postaje najlepši i najmoderniji deo Dorćola, sa restoranima i sportskim centrom, što nikako ne umanjuje našu nostalgiju. Naprotiv! Ali danas se još i dalje drži dunavska Jalija. Iza Dunavske ulice, tik uz Dunav, nadomak modernih i lepih građevina proteže se preko i duž Jalije čudno naselje u kome su se sabile mnoge udžerice, šupe i nekakve bezoblične prostorije, sve sklepane bez ikakvog reda, kao nekakav mišji lavirint, naselje jedno i ružno da sirotinjskije ne može biti. Nestaju mahale i gradovi, ali jalije večno ostaju! Nema više mirisnih bašta, ni čuvenih piljara sa leblebijama, bademima, kikirikijem, nema kuvanih šljiva-hošav, od kojih su ulice mirisale zimi, ni pastela, ukusnih pita od jagnječeg mesa, ni pilava od ribe, ni pogačica sa sirom, ni ovčjeg kajmaka, ni burekitas u žutim bakarnim tepsijama, koji samo što ne iskoče vrući! Ni taze kečige na žaru »Kod zlatnog šarana«. Nema! Ali najteže je bilo gledati ruševine sa mahovinom i prazne bašte pune cigle i maltera.

Dorćolac Bata Gedalja, nekadašnji sekretar Saveza jevrejskih opština, sa setom i nostalgijom se iz dalekog Jerusalima seća svog Beograda i Dorćola: »Nestalo je jevrejske Jalije i jevrejskog Dorćola, nestalo je jevrejskog života u staroj Sinagogi, nekadašnjoj osnovnoj školi »El Matador«, u Ženskoj zanatskoj školi, u Jevrejskoj ulici, u »Oneg Šabatu«, u Domu jevrejskog ženskog društva. Nema više ni velikih dvorišta, ni maski na Purim, ni vašara. Nema ni gospode Estire i Šaloma Ruso, nema više ni Haku el buregdži, ni čika Haima Koena, ni Tuću. Sve je nestalo, a sa njima i obeležje Dorćola, Jalije i svog onog sveta koji je bio karakterističan za jevrejsku sredinu do drugog svetskog rata... Tragična je pomisao da je ceo taj jevrejski život, kao preko noći nestao, usahnuo kao kap vode u pustinji.«

U Beogradu 1976.

LITERATURA

1. Aron Alkalaj, *Mojsije*, Beograd 1938; »Život i običaji u Mahali«, *Jevrejski almanah* 1961—1962, Beograd; »Dvanaest godina jevrejske čitaonice u Beogradu 1929—1941«, *Jevrejski almanah* 1955—1956, Beograd.
2. Paulina Albala, »Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik«, *Jevrejski almanah* 1957—1958, Beograd.
3. M. Bronstejn, *Jidich ou Ivritih*, Paris 1938.
4. Haim Davičo, »Na Jaliji«, *Vojislavljeva spomenica*, Beograd 1895.
5. Divna Đurić-Zamolo, »Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu«, *Jevrejski almanah* 1965—1967, Beograd.
6. *Jüdischer Lexicon*, I—IV, Berlin 1930.
7. Zdenko Levental, »Dida de Majo«, *Jevrejski almanah* 1963—1964, Beograd.
8. Emil Lucka, *Torquemada — inkvizicija u Španiji*, Beograd 1933.
9. Oleg Mandić, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Zagreb 1969.
10. Paul Johnson, *Civilisations of the Holy Land*, London 1979.
11. Stanislav Vinaver, *Godine poniženja i borbe*, Beograd 1945; *Beogradsko ogledalo*, Beograd 1977.
12. Edvard Stankijević, »Balkan i slovenski elementi u judeo-španskom jeziku Jugoslavije«, *Jevrejski almanah* 1965—1967, Beograd.